

وحدت امت اسلامی رویارویی تمدن‌ها: بررسی موردی تصاویر فرضیه حج در نگارگری

مرتضی پورملایی^۱، رحمت فرحزادی^{۲*}

^۱ دانشجویی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. dutis2355@gmail.com
^{۲*} نویسنده مسئول (استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. pmorteza.69@gmail.com

چکیده

فرضیه حج، در فرهنگ اسلامی، نمادی از وحدت امت اسلامی است. با توجه به اهمیت آن در جوامع اسلامی و نزد هنرمندان اسلامی در بسیاری از آثار هنری نمود یافته که بی‌شک یکی از آنها هنر نگارگری است. وحدت امت اسلامی این است که همه مسلمانان با وجود دیدگاه‌ها و سلیقه‌های متفاوت، در برابر دشمنان مشترک یکدست و هماهنگ و منسجم عمل کنند. وحدت به معنای کنار گذاشتن مذاهب و آرای آن و ایجاد مذهب جدید نیست. امروزه دشمنان اسلام، نه تنها مسلمانان، بلکه اسلام و قرآن و آرمان‌های ارزشمند اسلامی را نشانه گرفته‌اند. در این میان برخی افراد جاهل و متعصب با استناد به دلایلی بی‌اساس، همبستگی امت پیامبر(ص) را برهم می‌زنند و از این طریق اسلام‌ستیزان را به اهدافشان نزدیک می‌کنند. امام موسی صدر، یکی از شخصیت‌هایی است که مبانی وحدت اسلامی را بررسی کرده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که فرضیه حج یکی از جلوه‌های وحدت اسلامیست و می‌تواند نمادی برای معرفی تمدن اسلامی به دیگر تمدن‌ها باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مبانی دینی (فقهی، کلامی و اخلاقی) اصل وحدت در امت اسلامی با محوریت اندیشه امام موسی صدر.
۲. بررسی وحدت اسلامی در فرضیه حج در نگارگری.

سؤالات پژوهش:

۱. در اندیشه امام موسی صدر، وحدت اسلامی چه جایگاهی دارد؟
۲. مفهوم حج چه بازتابی در هنر نگارگری یافته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۵

دوره ۱۹

صفحه ۶۵ الی ۷۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۲/۲۴

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۴/۱۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۳/۰۱

کلمات کلیدی

مبانی دینی،
وحدت امت اسلامی،
امام موسی صدر،
حج،
نگارگری.

ارجاع به این مقاله

پورملایی، مرتضی، فرحزادی، رحمت. (۱۴۰۱). وحدت امت اسلامی رویارویی تمدن‌ها: بررسی موردی تصاویر فرضیه حج در نگارگری. مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۵)، ۶۵-۷۹.

dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.45.19.3

dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.248214.1341

مقدمه

از دیدگاه قرآن، ضرورت و اهمیت اتحاد، از اساسی‌ترین مسائل اجتماعی و دینی مسلمانان است. هدف واحد در سایه پرستش خدایی واحد، هشدار قرآن به پیامد اختلاف، چنگ زدن به ریسمان الهی و...، از بارزترین موارد تأکید قرآن بر وحدت است. اختلاف، ضعف و ناتوانی در برابر دشمنان و از دست دادن ابهت و عظمت و... را در پی دارد و سرانجامی دردناک و در نتیجه تسلط دشمنان را به ارمغان می‌آورد. ایجاد اتحاد و اخوت میان ملت‌ها و آحاد مسلمانان در سراسر جهان، از اهداف و آرمان‌های اصیل اسلام است که ریشه در قرآن و سنت و آرای اندیشمندان مذاهب اسلامی دارد. برای عملی شدن این هدف و شکل‌گیری امت واحده اسلامی که در جهت اعتلا و عزت و عظمت و اقتدار جهان اسلام است، وحدت بر محور اصول و مبانی دین و مشترکات اعتقادی و دامن نزدن به مسائل اختلافی در این عرصه از ضروریات است. خداوند متعال، وحدت بر محوری رهبری خدا و رسول و جانشینان آن حضرت را عامل حفظ همبستگی و اتحاد مردم معرفی می‌کند و این محوریت، می‌تولند برکات و آثار فراوانی را به ارمغان آورد. بنابراین، تنها در جامعه‌ای که گل همیشه بهار «وحدت کلمه» می‌روید، می‌توان بوی خوش شکوفایی و نوآوری را به مشام جان شنید و به استوارسازی ارزش‌های اخلاقی و انسانی و گسترش عدالت و معنویت امیدوار بود و بارش رحمت الهی و وزش نسیم اصلاح و سازندگی حقیقی را نظاره‌گر شد. با توجه به گسترده‌گی روابط میان تمدن‌ها، بازشناسی مبانی وحدت اسلامی و عوامل مؤثر در نشر آن نقش مهمی در آینده جوامع اسلامی و بقای فرهنگ اسلامی دارد. یکی از اندیشمندان بزرگ معاصر که به بررسی مسئله وحدت و مبانی آن در فقه و حقوق اسلامی پراخته امام موسی صدر است که بررسی نظریات وی می‌تواند نکات مهمی را در این زمینه آشکار سازد. در این میان، یکی از نمادهای مهم تجلی وحدت اسلامی، برگزاری مناسک حج است. آیینی که گروه‌ها و گرایش‌های مختلف مذهبی در اسلام و کشورهای مختلف را در مکان واحد، گرد می‌آورد. واکاوی این مفهوم در نگارگری اسلامی می‌تواند نقش این آیین در طول تاریخ حیات مسلمانان را مشخص سازد.

بررسی پیشینه این پژوهش حاکی از این است تا کنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال برخی از آثار به بررسی مقوله حج در نگارگری پرداخته‌اند که مهمترین آنها مقاله‌ای از شایسته فر (۱۳۸۹) با عنوان «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی است». نگارنده در این اثر نگرانه‌های دوره ایلخانی، تیموری و عثمانیان را در خصوص موضوع حج بررسی کرده است. در این مقاله به اندیشه‌های امام موسی صدر درباره وحدت و رویارویی تمدن‌ها اشاره نشده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به دنبال بررسی مضمون محوری وحدت اسلامی، چگونگی بروز آن در حج و شیوه بازنمایی آن در نگارگری اسلامی است.

۱. وحدت امت اسلامی و گونه‌شناسی وحدت

وحدت یکی از موضوعات مهم جهان اسلام است که دیدگاه‌های مختلفی درباره آن مطرح شد. وحدت و همبستگی از مسئلی است که در طول تاریخ- به ویژه در دوران جدید- توجه مسلمانان را به خود جلب کرده است (جمشیدی؛ ایران‌نژاد، ۱۳۹۱: ۱۶۲). وحدت و اتحاد هر دو اصل بیان‌کننده «یکی شدن»، «یکپارگی»، «همبستگی»، «همگرایی»، برای نمونه در لغت نامه دهخدا «وحدت» به معنای یگانه شدن، یکتایی، یکی، عینیت، اتحاد است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۲۰۴۵۳/۱۴). وحدت به معنای یگانه شدن و انفراد است: «صیوره الشیئین الموجودین شیئاً واحداً» ولی وقتی از وحدت مسلمانان یا اتحاد بین مسلمانان سخن می‌گوئیم، مراد از آن معنای لغوی نیست؛ بلکه وحدت اسلامی به این معناست که تمام مسلمانان عالم با حفظ اصول و عقایدشان مسائل اختلافی را حل کنند و در مقابل دشمنان اسلام با یکپارچگی قیام کنند و جدای از همه ی عقاید و اختلاف نظری که در جزئیات دینی خود دارند در مشترکات دینی خود چون خدا، قرآن، قبله، معاد، پاک زیستن و... یکی بوده و در برابر هر عاملی که بخواهد به یکی از این مشترکات خدشه وارد کند ایستادگی نمایند. درست به این آیه عمل نمایند: «محمد رسول الله و الذین معه اشدائ علی الکفار رحماء بینهم...» «وحدت از منظر دینی امری مطلوب و بدان بسیار سفارش و تأکید شده است به گونه ای که اقامه دین در پرتو وحدت امت اسلام است. «در تفکر دینی، هرگز مراد از وحدت کنار نهادن سایر مذاهب نیست. وحدت اسلامی به کارگیری ابزار تحقق امت واحده به عنوان یک آرمان نهایی، در سطح جوامع و جهان اسلام است. بنابراین از نظر مفهومی، وحدت اسلامی، از جهت روش و ابزار شامل تمامی تصمیم‌سازی‌ها، سیاست‌گذاری‌ها، اتخاذ روش‌های واحد، بهره‌گیری از امکانات مشترک و تدابیری می‌شود که نتیجه و پیامد آن، تحقق وحدت امت اسلامی است.» این وحدت، در قلمرو حکومت‌ها و جوامع اسلامی و در میان ملل مسلمان، «وحدت سیاسی» نام دارد. از سوی دیگر به نظر می‌رسد تحقق هر ایده و اندیشه‌ای باید مبتنی بر یک مبانی نظری باشد. همچنین قرآن کریم به مسأله وحدت اسلامی اهتمام خاصی می‌ورزد. از یک سو پیامدهای مثبت اتحاد را بازگو می‌کند و از سوی دیگر نسبت به پیامدهای شوم اختلاف هشدار می‌دهد.

مصلحان و اندیشمندان اسلامی، اتحاد و همبستگی مل اسلامی را یکی از ضروری‌ترین نیازهای امت اسلامی است چراکه وحدت از اصولی است که اساس و ریشه نظم را تشکیل می‌دهد و رمز پیشرفت و ماندگاری آن می‌باشد. به همین دلیل امروز مسئله وحدت توجه و اندیشه متفکران و مصلحان جامعه اسلامی را به خود معطوف کرده است (بهدار، ۱۳۹۷: ۱۶۷). به صورت ساده می‌توان گفت که دو یا چند طرف که منافع و اهداف مشترکی دارند به صورت قراردادی بر اشتراکات تمرکز می‌کنند تا با استفاده از ظرفیت‌های هم، زودتر و مطمئن‌تر به اهداف مشترک دست پیدا کنند. پس نخستین گام رسیدن به وحدت، هم‌گرایی است. یعنی هر کدام از طرفین تلاش می‌کنند از سلیق غیر ضروری که مورد تأیید طرف مقابل نیست، صرف نظر کنند. بدون به رسمیت شناختن هم‌گرایی، هیچ وحدتی محقق نخواهد شد! با این حساب یک فرد یا یک نهاد اجتماعی به عنوان یکی از طرفین وحدت و یا به عنوان محور وحدت، نمی‌تواند سلیق دیگر طرف‌ها را نادیده بگیرد و همچنین نمی‌تواند برایشان احترام قائل نباشد. می‌توان نتیجه گرفت که اگر یکی از

طرفین، بی‌حرمتی دید و مطمئن شد که سلیقش به حساب نمی‌آید و مورد تمسخر قرار می‌گیرد، طبیعی است که از جریان خارج شود و دلایل خروجش را شرح دهد. در این صورت نمی‌توان به او وحدت شکن گفت، بلکه کسی وحدت-شکن است که گمان کرده جایگاهش آن قدر رفیع است که وقتی جلو بیفتد، همه موظف اند دنباله روی کنند، تمسخر و نادیده گرفتن دیگران با راه و رسم وحدت طلبی، اختلاف ۱۸۰ درجه‌ای دارد و کسی حق ندارد طرفی را که بر مبنای اصول اولیه‌ی این مطلوب، حضور خود را همراه با ضرر می‌بیند، وحدت شکن بخواند و مدعی وحدت‌طلبی، باید به رفتارهای غرورآمیز خود بازگردد و یاد بگیرد که وحدت چیست و حقوق طرفین کدام است.

۲. نقش مبانی فقهی در وحدت امت اسلامی

نکته‌ها، گفته‌ها و پیشنهادات مطرح شده درباره وحدت میان امت اسلامی کمتر با دغدغه‌هایی فقهی درگیر شده است. جالب این که بحث‌های مطرح شده در باره وحدت از سوی فقها نیز در بسیاری از موارد در فضایی غیرفقهی و با ادبیاتی صرفاً اصلاحی اجتماعی شکل گرفته است. نگاه اجتماعی غیرفقهی به وحدت، این آسیب را در نهان دارد که به هر حال افقی فراتر از توصیه و تحسین وحدت و تبیین ضرورت آن را پیش روی خود نمی‌بیند، در حالی که مسئله وحدت‌گریزی توان خود را پیایی از شکاف‌های میان امت اسلامی می‌ستاند که افزون بر داشتن ماهیتی اعتقادی، از هویتی فقهی برخوردار است. به نظر می‌رسد که برای کنار زدن دیدگاه‌های وحدت‌گريزانه باید وحدت را در فضایی قدرتمندتر، مؤثرتر و توان بخش‌تر مطرح کرد. در این میان، تلاش‌های اندکی برای مطالعه فقهی وحدت صورت گرفته است. استفاده از ادله فقهی برای اثبات ضرورت مباحثی همچون وحدت، حاوی تلاشی ارزشمند برای بارورسازی لایه‌هایی از امکانات نادیده مانده در دل منابع فقهی است که یا اصولاً انکار شده‌اند و یا دست کم، موضوع تلاش‌هایی فراتر از ارتکازهای نامرئی کمتر قرار گرفته‌اند. وحدت یک حکم واجب شرعی است که اهمیتش را دلایل و قواعد فقهی توضیح می‌دهند. دو قاعده فقهی است که می‌شود مورد تمسک قرار گیرد. روایت‌هایی چند از پیامبر(ص) و یا امامان (ع) که بر حرمت خون، مال و عرض مسلم دلالت دارند. که می‌توان به این روایات به چشم مبنایی فقهی برای وحدت نگاه کرد و با رجوع به آنها، ضرورت وحدت بین امت اسلامی را به اثبات می‌رساند. بررسی قاعده احترام مسلم و استفاده وحدت از آن را، با طرح چند محور به انجام می‌رسانیم. نقل‌های گوناگون قاعده در مجامع روایین روایت‌ها به چند صورت از پیامبر(ص) وارد شده است که به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم: (المسلم أخو المسلم، لا یحل له دمه وماله، إلا من طیبه نفسه). (لا یحل له دم امرء مسلم ولا ماله إلا بطیبه نفسه). (کل المسلم علی المسلم حرام دمه وماله وعرضه). با توجه به این که روایاتی با این مضمون تا سرحدّ تواتر به پیش رفته‌اند و در سرتاسر فقه، به مضمون مشترک آنها (احترام خون، مال و عرض مسلم) عمل و تمسک می‌گردد و نیز پاره‌ای از فقها برخی از این روایات (المسلم علی المسلم حرام دمه وماله وعرضه) را نبوی مشهور نامیده‌اند اصل قاعده مورد تردید قرار نگرفته و نزد شیعه و سنی جایگاهی محکم، متقن و انکارناپذیر را به خود اختصاص داده است. وجه دلالت قاعده (حرمت خون، مال و عرض مسلم) بروحدت همانند هر قاعده دیگر، متشکل از یک موضوع و یک حکم است. موضوع این قاعده را خون مسلمان، مال مسلمان و عرض مسلمان، و حکم آن را حرمت (یعنی حرمت تعدی به هر یک از این سه) تشکیل می‌دهد. به تعبیر دقیق‌تر، موضوع قاعده، تعدی

به خون، مال و عرض مسلمان، و حکم، حرمت است. قاعده را به صورت دیگری نیز می‌توان تقریر کرد و آن این که: احترام جان، مال و عرض مسلمان واجب است. در این صورت، (احترام مسلمان) موضوع و (واجب) حکم به حساب می‌آید. اختلاف میان شیعه و سنی را می‌توان از مصادیق فساد در زمین، به شمار آورد. در واقع، دلیل از دو مقدمه تشکیل یافته است: مقدمه اول: تفرقه فساد در زمین است. این روی بر تافتن مسلمانان از یکدیگر، بیهودگی محض و سفاهت صرف است بلکه در زمین فساد می‌آورد و حرث و نسل را هلاک می‌کند. مقدمه دوم: فساد در زمین حرام است. پس از این قاعده نتیجه می‌گیریم اختلاف میان شیعه و سنی (امت اسلامی) حرام است.

۳. نقش مبانی اخلاق در وحدت امت اسلامی

بحث اتحاد اسلامی و انسانی بیش از هر چیز، موضوعی اخلاقی است؛ زیرا هدف نهایی دین، کمال انسان، یعنی تجلی صفات الهی در او و تخلق به اخلاق الهی است. پیامبر (ص) نیز هدف رسالت خود را اتمام و اکمال اخلاق والا معرفی کرده و از سوی دیگر بیشتر اعتقادات و احکام نیز آثار، نتایج و ماهیت اخلاقی دارند؛ چون اسلام برای فریضه‌های تعبدی نیز هدف‌های اخلاقی در نظر گرفته، و در پی تحقق آنها در زندگی مردم است به طوری که در صورت عدم تحقق اهداف مزبور، مورد پذیرش حقتعالی قرار نخواهند گرفت (مقدس، ۱۳۸۹: ۳۵). در یک تقسیم‌بندی اولیه و کلی، ابعاد وجودی انسان در سه حوزه اندیشه، ملکات نفسانی و رفتارها جای می‌گیرند و بر یکدیگر تأثیر متقابل دارند. افزون بر این، وضعیت‌های مختلف نفسانی انسان نیز بر اندیشه وی تأثیر گذاشته، نگرش او را نسبت به حقایق و واقعیت‌ها تغییر می‌دهند و اندیشه نیز بر حدوث و زوال حالات نفسانی تأثیرگذار است. از سوی دیگر صفات نفسانی (اخلاقیات) مبادی و منشأ پیدایش رفتارها هستند و رفتار و عمل خارجی نیز، به‌ویژه در صورت تکرار و استمرار موجب پیدایش ملکات نفسانی می‌گردد (دیلمی، ۱۳۷۹: ۱۳۳). مقصود از فضایل وحدت‌آفرین، صفات ممدوحی است که با معرفت دینی، ایمان الهی، یقین قرآنی و حکمت عقلانی تأیید و پشتیبانی می‌شوند، جامعه توحیدی اسلامی را به نور وحدت و انسجام بیاریند. التزام به فضایی مانند تقوا، ایثار، سلم و نصیح، تولی و تبری، وفای به عهد، عدل و قسط، حقوق متقابل، همیاری و همکاری در برّ و تقوا، ترویج نیکی و نیکوکاری، رعایت ادب و انصاف، اقدام و توصیه به صلاح، دوستی و محبت، احترام متقابل، گفتمان خردمندانه و صادقانه، مدارا و تواضع، ارتباط و معاشرت، تحمل و سعه صدر، و دوری از رذایلی همچون خودخواهی، تعصب، اهانت، کینه، مادگرایی، غلوی تفرقه‌ساز و افراطی‌گری، تکفیر، انزواگرایی، شهوت‌رانی، قومیت‌گرایی، مذهب و فرقه‌گرایی، تنگ‌نظری، خیانت، بدبینی، قضاوت جاهلانه، خرافات و اتهام از مهم‌ترین عوامل اخلاقی در پیشبرد و تقویت وحدت‌اند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

تقوا از ماده «وقایه»، عبارت است از محافظت چیزی در برابر اموری که به آن زیان و آزار می‌رساند. و در عرف اهل شرع خویشتن‌داری در برابر گناه است که با ترک محرمات و مکروهات و در برخی موارد با پرهیز از مباحات حاصل می‌گردد (راغب، ۱۳۸۷: ۵۴۵) از میان مفاهیم اخلاقی شاید بتوان «تقوا» را جامع‌ترین و کلیدی‌ترین مفهوم دانست؛ زیرا تقوا به معنای عام هم دربردارنده فضایل اخلاقی و کمالات معنوی، و هم دارای دو جنبه ایجابی (محرک) و سلبی (بازدارنده) است. زیرا از یک سو آدمی را به انجام طاعات و واجبات الهی برانگیخته، به کسب کمالات معنوی وامی‌دارد، و از دیگر سو او را به خویشتن‌داری فراخوانده، از ارتکاب آنچه در شرع نهی شده برحذر می‌دارد (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۲: ۱۲۹). برخی با استناد به قرآن تقوا را جامع‌ترین وصیت خداوند نام نهاده‌اند (محموظی، ۱۳۸۸: ۱۶۸). در کلام معصومین (ع) از جمله در فرمایشات امام علی (ع) تقوا کلید هر راستی و ذخیره آخرت و مایه آزادی از اسارت درونی و برونی (اجتماعی) و نجات از تفرقه شمرده شده است (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۲۱).

از آنجاکه وحدت و همدلی نیازمند ایثار و از خودگذشتگی، انصاف و رعایت عدالت و حقوق دیگران، حق‌گرایی و مداراست و همه این فضایل در تضاد با امیال نفسانی از جمله کبر، عجب و غرور که ریشه در خودخواهی فردی و قومی دارند، قبل از هر اقدام دیگری برای رسیدن به وحدت در حوزه اخلاق باید با نفس مبارزه کرد و از خودخواهی منفی پرهیز نمود تا پس از رفع موانع اخلاقی دستیابی به وفاق و تفاهم به آسانی میسر گردد. در این زمینه امام خمینی (ره) می‌گوید: همه گرفتاری‌هایی که برای بشر هست از این آنانیت است... توجه به خود وقتی باشد، همه جهات خودم باشم، همه چیز را برای خودم بخواهم، همه گرفتاری‌ها از این نقطه است. بالاترین ظلمت‌ها ظلمت آنانیت است... تمام جنگ‌های عالم از این آنانیت انسان پیدا می‌شود. مؤمن‌ها با هم جنگ ندارند اگر جنگی باشد بین دو نفر، باید بدانند که مؤمن نیستند. انبیا اگر همه با هم در یک‌جا و یک عصر مجتمع شوند هیچ اختلاف و نزاعی نخواهند داشت؛ چراکه همه آنها بر نفس خود مسلط و فرمانبردار خدایند (موسوی خمینی، ۱۳۶۵: ۳۹ - ۳۷).

از علت‌های مهم دشمنی و تفرقه بین فرق مسلمین عدم شناخت صحیح و فهم درست عقاید و باورهای یکدیگر است. «تعصب» به معنای اندیشه بد درباره دیگران بدون ادله و شواهد کافی یکی از علت‌های عدم معرفت جامع نسبت به یکدیگر است. این دو عامل باعث بروز اقدامات خشونت‌بار، شدید و دور از ارزش‌های اخلاقی نسبت به دیگران می‌گردند و سلامت معاشرت و همزیستی (وحدت) جامعه را برهم زده، موجب تشدید کینه و دشمنی می‌شوند و چه بسا در این بین اشخاص و واسطه‌های فتنه‌جو و شیطانی با سوءاستفاده از این خلأ معرفتی و اخلاقی، بر تفرقه و عداوت بیفزایند؛ از این‌رو، عدم آشنایی به مبانی اعتقادی و عملی یکدیگر باعث می‌شود بعضی از فرقه‌های افراطی خود را حق و دیگران را ناحق و باطل بدانند و عجولانه حکم به تکفیر دیگر مذاهب داده، آن را اجرا کنند. شکل‌گیری افراط‌گرایی نتیجه خلل در ارزش‌ها و باورهاست و غالباً طرفی که به لحاظ معرفت و حجت ضعیف‌تر است، به آن متوسل می‌گردد. در حالی که در منابع روایی فریقین از پیامبر اعظم (ص) نقل شده است که فرمودند: «ریختن خون مسلمانی که به یگانگی خدا و پیامبری من گواهی دهد، روا نیست» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹: ۱۰۲ / ۱۶۳۱۳).

یکی از علل اختلاف و تفرقه بین نوع انسان‌ها و یا بین ادیان و مذاهب، قطع ارتباط و تعامل فکری و حضور فرهنگ حذف و در پی آن عدم آگاهی درست از باورها و ارزش‌های یکدیگر است که باعث سوءظن و قضاوت‌ها و موضع‌گیری‌های ناصواب و اقدامات نادرست شده، و اسباب تفرقه را فراهم کرده است؛ چراکه «انسان دشمن ندانسته‌های خویش است و دوری به جفا می‌انجامد (ملص، ۱۳۸۷: ۱۸۸) به همین علت در کلام الهی به صراحت بیان شده است که گوش دادن به گفتار و پذیرفتن بهترین قول نشانه هدایت و خردورزی است»: «فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ». (زمر / ۱۸ - ۱۷) زیرا گفت‌وگوی صادقانه و منطقی گامی مهم در راستای رهایی از تعصب و فرقه‌گرایی و رسیدن به عقلانیت و هدایت بوده، به یکی از کامل‌ترین و مؤثرترین شیوه‌های برقراری ارتباط، یعنی به همگرایی فکری و عملی و تضارب آرا و اندیشه‌ها می‌انجامد. امام علی (ع) با بهره‌گیری از معارف قرآنی در تشویق به تبادل آرا و نقش آن در از بین بردن اختلاف‌ها و دستیابی به اندیشه درست می‌فرماید: اضرابوا بعض الرأى ببعض يتولد منه الصواب (محمدری شهری، ۱۳۸۳: ۶۸۳۲). پاره‌ای از دیدگاه‌ها را با پاره‌ای دیگر نقد کنید تا اندیشه درست از آن برآید.

فراخوانی اسلام برای دعوت به تعامل اخلاقی، دعوتی فراگیر در تمامی زمینه‌ها و ابعاد مرتبط با حیات اجتماعی بوده، از قوانین و تعهدات و مسئولیت‌های دینی - اخلاقی گرفته تا مراسم عبادی و روابط خویشاوندی و خانوادگی و عواطف انسانی را در برمی‌گیرد. همه اینها بر پایه اصل خوش‌برخوردی با مردم و مهر ورزیدن و نرمش و مدارا و خوش‌رویی با آنان است که در شرع مقدس از آن به حسن خلق و معاشرت تعبیر شده است. امام صادق (ع) از حضرت رسول اکرم (ص) نقل می‌کند که فرمود: سه خصلت است که در هر کس جمع نشود هیچ عمل او تمام نیست. «ورع» که او را از گناهان دور کند. «اخلاق» که با مردم به مدارا رفتار نماید و «حلم» و شکیبایی که با آن نادانی جاهلان را رفع می‌کند (حکیم، ۱۳۷۷: ۱۶۰). شاهد این روایت رعایت اخلاق در رفتار با مردم است که می‌توان آن را به رعایت ادب و احترام و مهربانی و مدارا برای حفظ ارتباط حسنه، و آشتی، مسالمت و دوری از اختلاف، پراکندگی و قهر و دشمنی تفسیر کرد. بنابراین، تعامل اخلاقی بدین معناست که همه انسان‌ها مخصوصاً پیروان مذاهب در هر جایی که دیدار یا برخوردی با هم‌کیشان و یا سایرین داشتند، اخلاق و احساسات و عواطف انسانی را رعایت کنند تا دل‌ها به هم نزدیک و کینه‌ها زوده شود. زیرا احترام به اعتقادات دینی و باورهای مذهبی و مقدسات سایر ادیان و مذاهب مهم‌ترین عامل انسجام و وحدت ملل و امت اسلامی است. براساس تجارب و شواهد موجود دشمنان اسلام برای ایجاد تفرقه و نزاع میان کشورها مخصوصاً میان فرق و مذاهب اسلامی، می‌کوشند با حربه اهانت و بی‌حرمتی به مقدسات، از جمله آتش‌زدن قرآن توسط کشیش امریکایی و تخریب حرمین عسکریین توسط افراط‌گران وهابی، آتش فتنه را در جوامع شعله‌ور سازند.

اسلام به‌طور کلی بر ضرورت وفای به عهد و پایبندی به میثاق در همه زمینه‌ها، براساس رعایت جنبه‌های اخلاقی، به‌خصوص در روابط اجتماعی و سیاسی - حتی در مقابل دشمنان - به‌عنوان مسئله‌ای بنیادی برای حفظ و بقای وحدت جامعه تأکید نموده است. نقش اخلاق و رعایت موازین اخلاقی از جمله عمل به عهد و پیمان برای وحدت‌بخشی جوامع ارائه داده است را می‌توان در آیات متعددی ملاحظه کرد که همه، بیانگر اهمیت رعایت آن در سطح روابط ملی و جهانی است (حکیم، ۱۳۷۷: ۹۸ - ۹۶) که در ادامه به یکی از آیات مزبور اشاره می‌شود: *إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْئًا وَلَمْ يُظَاهَرُوا عَلَيْكُمْ أَوْ فَاتَمُوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مَدَّتِهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ*. (توبه / ۴) در این آیه افزون بر امر به وفای به عهد الهی و عمل به پیمان‌هایی که با مردم مؤمن و مسلمان بسته می‌شود، رعایت پیمان با مشرکان نیز لازم شمرده شده است. قطعاً عدم التزام جوامع به میثاق‌ها و پیمان‌ها باعث بی‌اعتمادی، ستم، زورگویی و هرج و مرج و در نتیجه پراکندگی و اختلاف و نزاع می‌گردد و اساس امت‌ها و ملت‌ها را تهدید و تخریب می‌کند.

عدالت چه به‌معنای اعتدال همه قوای فکری، غضبی و شهوی، و چه به‌معنای اعطا حق هر صاحب حق، اصلی اخلاقی - سیاسی و بنیادین است که زمینه‌ساز حفظ همبستگی و وفاق جامعه بوده، به‌معنای وسیع، زیربنای تمام تکالیف فردی و اجتماعی اسلامی و انسانی است. خداوند، با تأکید، همگان را به عدل و داد دعوت کرده (نحل / ۹۰) ضمن خطاب به دادرسان و قضاوت‌کنندگان به آنها دستور می‌دهد براساس دادگری داوری نمایند (نساء / ۵۸) همچنین در آیاتی فلسفه خلافت و بعثت و ولایت را امر به عدل و قسط دانسته، (نساء / ۱۳۵؛ اعراف / ۲۹؛ حدید / ۲۵ و ...) و ضمن تأکید بر عدالت در گفتار و کردار و اخلاق، در آیه‌ای آن را شرط صلح پایدار و نفی نزاع معرفی نموده، و اصلاح بین متخاصمین را مقید به آن دانسته است؛ *«فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا»* (حجرات / ۹) در روایات نیز عدالت، عامل پایداری و قوام جامعه و اصلاح مردم، ثبات حکومت و آبادی و برکت دانسته شده است که همگی نقش عدالت به‌عنوان یکی از فضایل اخلاقی را در انسجام و هماهنگی و صلح و سلامت جوامع تأیید می‌کنند (بیگی، ۱۳۸۹: ۴۹۶ - ۴۸۸).

۴. موانع فقهی، کلامی و اخلاقی وحدت امت اسلامی

تحقق وحدت اسلامی فرایندی است که در بستر مجموعه‌ای از تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی شکل می‌گیرد. برای تحقق وحدت، باید ابتدا موانع موجود را شناسایی و سپس آنها را از میان برداشت. در این راستا به بررسی مهمترین موانع تحقق وحدت اسلامی می‌پردازیم. مطالعات انجام شده حاکی از این حقیقت است که در طول تاریخ اسلام، همواره مسائل بسیاری از جمله اختلافات فقهی، کلامی و مشکلات سیاسی، اجتماعی و مسائل اخلاقی به‌عنوان موانع همبستگی مسلمانان مطرح بوده اند؛ اما با بررسی دقیقتر، به نظر می‌رسد مهم‌ترین مشکل تحقق وحدت در جوامع اسلامی، بی‌توجهی به اصول اخلاقی و غلبه ی اختلافات فقهی، کلامی و مشکلات سیاسی، اجتماعی بر منزلت اخلاقی است. از این رو، اگر حساب اختلافات عقیدتی و مسائل اجتماعی، از رفتار اخلاق مدارانه با پیروان دیگر مذاهب جدا گردد، اختلافات موجود، مانع رعایت اخلاق و رفتار مسالمت آمیز با دیگر مسلمانان نخواهد شد. بنابراین پیروان مذاهب اسلامی به رغم تمام مسائل اجتماعی و تفاوت‌هایی که در نگرش‌های مذهبی خویش دارند، می‌توانند بر طبق

معیارهای اخلاقی مشترکی که رسول گرامی اسلام (ص) به ارمغان آورده و برای تکمیل آن مبعوث گشته است، به وحدت و زندگی مسالمت آمیز دست یابند. با توجه به تقسیم بندی علوم در آموزه‌های دین اسلام، براساس روایت پیامبر اکرم -ص- به سه بخش احکام، اخلاق و عقاید (کلینی، ۱۳۷۳: ۳۷/۱).

کرامت انسانی، پایه و مایه تفکر امام صدر است، که آن را نموداری از فطرت انسان بر می شمارد؛ فطرتی که به گفته ایشان همان پیامبر درونی انسان است. بر مبنای همین دیدگاه، برخورداری از آزادی را حق انکار ناپذیر و مسلم انسان می انگارد. امام صدر آزادی را چنین تعریف می‌کند: برادران! آزادی، برترین سازوکار فعال کردن همه توانایی‌ها و ظرفیت‌های انسانی است. هیچ کس نمی‌تواند در جامعه محروم از آزادی خدمت کند، توانایی‌هایش را پویا سازد و موهبت‌های الهی را بپروراند. آزادی، یعنی به رسمیت شناختن کرامت انسان و خوش گمانی نسبت به انسان. حال آنکه نبود آزادی، یعنی بدگمانی نسبت به انسان و کاستن از کرامت او. کسی می‌تواند آزادی را محدود کند که به فطرت انسانی کافر باشد. فطرتی که قرآن می‌فرماید: «فطرة الله التي فطر الناس عليها». فطرتی که پیامبر باطنی و درونی انسان است. آزادی حقیقی دقیقاً رهایی از عوامل فشار خارجی و عوامل فشار داخلی است. آزاده کسی است که شهوات را ترک کند. اگر بخواهیم آزادی را تعریف کنیم، باید بگوییم که آزادی، رهایی از دیگران و رهایی از نفس است. اگر آزادی را اینگونه تفسیر کنیم، دیگر معتقد به حد و مرز برای آزادی نخواهیم بود. آزادی‌ای که با آزادی دیگران اصطکاک داشته باشد، در حقیقت بندگی نفس خویشتن و شهوت طلبی است. آزادی، جهاد است. همان جهاد اکبری که مورد نظر پیامبر گرامی بود؛ جهاد با خویشتن خویش برای رهایی از شهوات. در مقابل آنچه جهاد اصغر که جهاد با بیگانگان است.

۵. نگاه مثبت امام موسی صدر به اختلاف بین فرق و مذاهب

یکی از کلیدی‌ترین و راهبردی‌ترین ویژگی‌های اندیشه امام موسی صدر در ارتباط با مفهوم وحدت ادیان و مذاهب در مقایسه با سنت فکری تا زمان او، نگاه مثبت او به مسئله اختلاف میان ادیان و به‌ویژه مذاهب است. از نظر صدر، باینکه «ادیان همه یکی هستند» ولی این به معنای «مساوی و برابر بودن» آنها نیست. «در اجرای آنها تفاوت‌هایی وجود دارد، ولی این نشانه تناقض نیست، بلکه حاکی از بالندگی و رشد در تصورات است» (صدر، ۱۳۹۵: ۱۵۳). در مورد مذاهب اسلامی نیز صدر معتقد است که: «... مذاهب اسلامی ... راه‌هایی هستند برای رسیدن به اسلام و درک ابعاد آن و انجام شعائر آن و اجتهاد برای پیاده کردن احکام آن به شکلی دائمی و مترقی. این تفاوت‌ها، در چارچوب خود، نه تنها وحدت مسلمانان را برهم نمی‌زند، که راه اجتهاد را برای آنان هموار می‌کند ... تا پاسخ‌گوی نیازهای فزاینده و گوناگون همه عصرها باشد. این یکی از معانی این سخن رسول خدا (ص) است که: «اِحْتِلَافٌ اُمَّتِي رَحْمَةٌ» (صدر، ۱۳۹۴: ۱۴۴). از نظر صدر، دلیل این اختلافات و تکرر در مذاهب، مزیت و توان بالقوه قرآن به‌عنوان منبعی فراتاریخی در اتصال به منبع لایزال الهی است که امکان ارائه پاسخ‌های مختلف و متفاوت را در شرایط زمانی و مکانی مختلف فراهم می‌کند.

او در این باره بیان می‌کند: «این حقیقت که قرآن سخن خداوند است، به آن معناست که امکان فهم جدید از این سخنان وجود دارد، چراکه گوینده آن‌ها حد و نهایی ندارد ... و این برداشت جدید ما نیز مقصود خداوند بوده است و همان چیزی است که برای ما خواسته. تکامل و پیشرفت انسان، در پرتو فهم او از این سخنان و عینیت بخشیدن به این فهم تحقق می‌یابد» (صدر، ۱۳۹۵: ۱۵۸). به این ترتیب، صدر از سویی چون نوگرایان، سعی دارد از طریق بازخوانی و تفسیر نص با توجه به اقتضات زمانی و مکانی (تاریخی) قابلیت آن را برای پاسخ‌گویی به مسائل روز به فعل درآورد و از سوی دیگر با قراردادن این تفاسیر در چهارچوب و در ارتباط معنایی با مفهوم «اجتهاد»، می‌خواهد این بازخوانی‌ها و تفاسیر را در چهارچوب سنت و روش خاص مرسوم مذاهب قرار دهد و از دایره مفاهیمی چون «بدعت» خارج کند.

پیشنهاد و ایده اصلی صدر برای محافظت از ایمان و افزایش تأثیر آن در زندگی روزمره و بازگرداندن نقش دین به جوامع انسانی، از طریق وحدت ادیان و مذاهب، حول محور «خدمت به انسان» شکل گرفته است. صدر با بازخوانی هدف وجودی ادیان و تغییر آن از «حفظ و صیانت از خود» به «حفظ و صیانت از انسان»، سعی می‌کند ضمن تعریف و تعیین هدفی مشترک برای ادیان و مذاهب و استفاده از توان و نقش سازنده آن‌ها در زندگی بشر، بین آن‌ها وحدت، همدلی و همکاری ایجاد کند. از دیدگاه صدر اگر بعد آسمانی ایمان درک و همت و آرزوهای نامتناهی به انسان می‌دهد و نگرانی‌اش را برطرف کرده، او را امیدوار نگه می‌دارد و با دیگر انسان‌ها و موجودات هماهنگ می‌سازد؛ بعد دیگر این ایمان، صیانت و حفاظت از انسان را واجب می‌داند و تأکید دارد که ایمان بدون التزام به خدمت انسان، ایمان نیست. باید همه نیروهای انسان و نیروی همه انسان‌ها را حفظ کرد و توسعه داد (صدر، ۱۳۹۵: ۱۷). از نظر صدر خدمت به انسان و التزام آن با ایمان نقطه مشترک همه ادیان و مذاهب است زیرا نقطه آغاز همه آن‌ها، یعنی خدا، هدف آن‌ها، یعنی انسان و بستر تحولات آن‌ها، یعنی جهان هستی، یکی است. آن‌ها در خدمت هدفی واحد یعنی دعوت به سوی خدا و خدمت به انسان هستند. این دو، کردهای حقیقتی یگانه‌اند (همان: ۱۴).

۶. اهمیت فریضه حج در اتحاد مسلمانان و انعکاس آن در نگارگری

حج در لغت یعنی قصد کردن، آهنگ کردن و در اصطلاح شرعت اسلام حج عبارتست از: قصد و حرکت کردن مسلمانان مستطیع به سوی بیت‌الاحرام در وقت معین با انجام اعمال مخصوص. در میان ملل و اقوام مختلف مکان‌های به خصوصی وجود داشته که در اعتقاد آنان مقدس و محترم بوده که بر حسب اعتقاد و دین خویش اجتماعاتی را در آنجا برگزار می‌کنند. در جامعه و فرهنگ اسلامی نیز حج پنجمین رکن اساسی اسلام است که در سال نهم هجری بر مسلمانان فرض شد (نعمانی، ۱۳۸۲: ۲). مرحله محرم شدن حاجیان یکی از ابتدایی‌ترین مراحل در مراسم حج است که درباره آن نگاره وجود دارد. تصویر شماره ۱ نمونه از این نوع نگاره‌هاست.

تصویر ۱: نگاره محرم شدن حاجیان، از کتاب شاهنامه قوام‌الدین، زیارت رفتن اسکندر دوره تیموری. مأخذ: (شایسته‌فر: ۱۳۸۹).

از نظر اجتماعی، حج باعث ارتباط جهانی مسلمین با یکدیگر می‌شود که سنت زیبایی در جهت اتحاد و ارتباط مسلمانان با یکدیگر است. از ویژگی‌ها و اهداف مهم حج این است که راه ارتباط بین ملت‌های مسلمان جهان را هموار می‌سازد زیرا در مراسم حج از سراسر نقاط جهان مسلمانان به سوی حج می‌آیند و اجتماع یگانه‌ای را تشکیل می‌دهند و بدین وسیله اسلام بخشی از قدرت خود را در بین ادیان دیگر به نمایش می‌گذارد. در پرتو این عمل عبادی بزرگ اتحاد مذهبی مسلمانان ایجاد می‌شود (مختاریان، اکبرزاده، ۱۳۹۹: ۶۰).

تصویر ۲: نگاره رفتن اسکندر به مکه، نسخه خطی جنگ اسکندر سلطان، سال ۸۱۲ ه.ق. مأخذ: (شایسته‌فر: ۱۳۸۹).

در نگاره فوق، برپایی مناسک حج بسیار باشکوه به تصویر کشیده شده است و صحنه طواف مشخص است. منظره‌ای که در نوع خود جلوه‌ای از وحدت و یارچگی مسلمانان در این مراسم است.

یکی از مهم‌ترین راه‌های نزدیکی مذاهب اسلامی که به پایگاه عظیم وحدت مسلمانان جهان معروف است، فریضه حج است که می‌تواند نقش بسیار پر رنگی در ایجاد یکپارچگی میان مسلمانان داشته باشد. حضور همزمان همه ملت‌ها با تفاوت‌های نژادی، فرهنگی و ظاهری زیر یک پرچم واحد در مکه و مدینه باعث شده که حج مظهر و فرصت واقعی وحدت اسلامی تلقی شود (شریفی، ۱۳۹۶: ۱).

تصویر ۳: نگاره مجنون در طواف کعبه، از خمسه نظامی، سال ۸۹۶ ه.ق. منسوب به بهزاد. (مأخذ: شایسته‌فر: ۱۳۸۹).

در این نگاره به وضوح، تصویر خانه کعبه و تزئینات کتیبه‌ای آن مشخص شده است. از سوی دیگر تفاوت چهره‌ها نمودی از تعدد اقوام مسلمان در این مراسم و انعکاس وحدت اسلامی در مراسم حج است.

نتیجه‌گیری

امت اسلامی اگر به دنبال ایجاد متحول شدن در خود است تنها در سایه وحدت می‌تواند به این هدف دست پیدا کند. امروز باید مسلمانان بیش از هر زمان دیگر اختلافات خود را کنار گذاشته و به فکر وحدت در مقابل دشمنانی باشند که بخش عظیمی از امت اسلام را مورد تعرض و قرار داده اند. هر مسلمانی باید خود را ملزم به رعایت هر وظیفه‌ای که در ایجاد وحدت امت اسلامی خود داشته باشد، بداند. اما اشاره به این نکته نیز خالی از لطف نخواهد بود که تعمیق روابط حسنه اسلامی نیز در تقویت وحدت اسلامی تأثیر گذار است. برخی از پژوهشگران و اندیشمندان بر سیاسی بودن

خاستگاه نزاع بین امت اسلامی تصریح کرده‌اند و خیلی از مصلحان ایرانی فعال برای ایجاد وحدت نیز بر راهکارهای سیاسی و اجتماعی تأکید داشته‌اند. این نظر و راهکارها برای این فریضه است که برای حصول همگرایی در جهان اسلام راهکارهای سیاسی مدنی بر راهکارهای مذهبی مقدم است و دلایل این مدعا آن است که انعطاف‌پذیری در مباحث مذهبی که شامل نوعی تقدسند پایین است و حداکثر آن است که پیروان مذاهب نسبت به توهین‌ها و تخریب‌ها علیه یکدیگر رعایت نموده و حرمت مقدسات بین یکدیگر را پاس دارند. ولی راهکارهای سیاسی انعطاف بیشتری داشته و امکان تحقق و عینیت بهتری در شرایط کنونی را دارند. متفکران مسلمان به اهمیت وحدت امت اسلامی به عنوان یک استراتژی توجه نموده، و وحدت را سرلوحه فعالیت‌های خود قرار دهند. همچنین در برابر تندروی‌ها و افراطیون بایستند، تهمت به یکدیگر در همیشه باعث ضعف امت اسلامی گشته است. به ویژه در شرایط کنونی که عصر فضای مجازی و تکنولوژی است، یک فاجعه است. پس تنها راه نجات مسلمانان یک راه است و آن اتحاد و وحدت با همدیگر می‌باشد. علاوه بر این فریضه حج از نخستین سالهای ظهور اسلام، محلی برای گردهمایی همه مسلمانان جهان و نوعی جلوه و نماد اتحاد جهانی آنها بوده است. اهمیت این موضوع سبب شده تا در طول تاریخ اسلامی در جامعه مسلمانان و بخصوص در میان هنرمندان مسلمان تبدیل به یکی از مضامین مهم مذهبی برای استفاده در آثارشان مطرح باشد. در این میان نگارگران در دوره اسلامی به وفور از این مضمون در آثار خود استفاده کرده‌اند.

منابع

کتاب‌ها

قرآن کریم

- آقانوری، علی. (۱۳۸۷). امامان شیعه و وحدت اسلامی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- اصول الوحده الاسلامیه، منظومه الاعلام الاسلامی. (۱۴۰۴). بیروت: الطبعه الاولی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷م). الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیة، چاپ چهارم، بیروت: دارالعلم.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- صدر، امام موسی صدر. (۱۳۸۴). ادیان در خدمت انسان، ترجمه گروه مترجمان، تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی امام موسی صدر.
- صدر، الامام السید موسی الصدر. (۱۹۹۶). محطات تاریخیة، ایران، نجف، لبنان: مرکز الامام موسی الصدر للابحاث و الدراسات.
- طریحی. (۱۴۰۸ق). مجمع البحرین، جلد چهارم، چاپ دوم، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- غرر الحکم و درر الکلم. (۱۳۶۰). شرح جمال‌الدین محمد خوانساری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قمی، علامه محمدتقی. (۱۳۷۲). منادیان تقرب، قم: نشر الهادی.
- فراهیدی، خلیل احمد. (۱۴۰۹ق). کتاب العین، جلد سوم، چاپ دوم، قم: موسسه دارالهجره.
- واعظزاده، محمد. (۱۳۷۴). زندگی آیت‌الله‌العظمی بروجردی، قم: مجمع تقریب مذاهب اسلامی.

مقالات

- بهدار، محمدرضا. (۱۳۹۷). «مبانی نظری وحدت امت اسلامی از منظر امیر المومنین علی(ع)»، پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره ۵۷، صص ۱۹۰-۱۶۷.
- جمشیدی، محمدحسین؛ ایران‌نژاد، ابراهیم. (۱۳۹۱). «ویژگی‌های همبستگی و وحدت اسلامی در اندیشه امام خمینی(ره)»، فصلنامه پژوهشنامه انقلاب اسلامی، شماره ۲، صص ۱۸۶-۱۶۱.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۹). «مناسک حج در نگارگری اسلامی و نقش آن در همبستگی ملی و وحدت اسلامی»، مطالعات فرهنگ-ارتباطات، شماره ۱۲، صص ۸۵-۶۵.

شریفی، علی؛ شریفی، عارف. (۱۳۹۶). «تأثیر ایدئولوژیک رویداد حج در تقریب مذاهب اسلامی»، همایش بین المللی حقوق علوم سیاسی و معارف اسلامی.

مختاریان، حبیبه؛ اکبرزاده، فائزه. (۱۳۹۹). «حج و بررسی اهداف فردی و اجتماعی آن»، تاریخنامه خوارزمی، شماره ۳۰، ص ۶۸-۵۹.

نعماتی، عبدالعزیز. (۱۳۸۲). «فریضه حج در اسلام»، ندای اسلام، شماره ۱۶، ص ۱۳-۱.